

A SZÓRVÁNYKÉRDÉS TRANSZNACIONÁLIS DIMENZIÓI ÉS A MAGYAR SZÓRVÁNYKUTATÁS

Biczó Gábor

A hazai és nemzetközi diaszpórakutatás összehasonlítása, feltételeinek maradéktalan tisztázása természetesen a jelen írás keretein túlmutató feladat, teljességében nem lehet témánk.¹ A legtöbb, amire vállalkozhatunk, hogy igyekszünk a szórványkérdés jelentéskomplexumának önmagában is igen összetett rétegeit elhatárolni és gyakorlati értelemben hasznosítható tapasztalatként megfogalmazni. Egyik lehetséges eljárásnak tűnik, hogy a téma vizsgálatát hátráltató interpretációs nehézségek tisztázásán keresztül valósítsuk meg a diaszpórakutatás általános jellemzését.

DISZCIPLINATORIKUS PROBLÉMÁK: AZ AMERIKAI DIASZPÓRAKUTATÁS TÖRTÉNETÉNEK PÉLDÁJA

Az aktuális és jelentősebb nemzetközi diaszpóraprogramok vázlatos áttekintése nyilvánvalóvá teszi, hogy a téma diszciplinorikus besorolása eleve elmentmondásos. Például az Egyesült Államokban a történeti diaszpórakutatás elsősorban a történettudomány és a szociológia keretei között és egy általános asszimilációelmélet kimunkálásának részproblémájaként, gyakorlatilag már a 19–20. század fordulóján kialakult, szisztematikusan elemzett téma volt. Létrejöttének történeti előzménye a 19. század immigrációs hullámaira – az eltérő nyelvi és kulturális hagyományú etnikai csoportok bevándorlására – irányuló spontán társadalmi reflexió ideológiává szerveződésének eseményében ragadható meg.

A nativizmus ideológiai hátterét – anélkül, hogy a folyamat részleteinek tisztázására vállalkoznánk² – a bevándorló britek kulturális, etnikai és vallási identitásának bázisán kialakult normatív értékcomplexum szolgáltatta. A WASP – *White Anglo-saxon, Protestant* (fehér, angolszász származású protestáns) – kizárólag a brit kultúrához kötődő eredetmítosza a bevándorlás statisztikai adatainak újraértékelése után, napjainkra megkopott elméletnek számít. Az 1820 óta rendelkezésre álló részletes statisztikák szerint egészen az

¹ A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

² A jelen munka célja nem lehet az amerikai nemzet kialakulásához vezető asszimilációs folyamat részletes elemzése, viszont a kérdést a meghatározó asszimilációs elméletek kialakulása szempontjából szükséges érintenünk.

észak-amerikai polgárháborúig a bevándorlók többségét a Nagy-Britanniából érkező csoportok alkották, és a folyamat tetőpontján, az 1860-as években az összes bevándorló 26%-át a Brit-szigetektől érkező személyek jelentették. A tendencia jellegzetessége ugyanakkor, hogy a Brit-szigetektől bevándorlók többsége az 1820-as évektől nyelviileg asszimilált katolikus ír volt, akik ugyan-csak fontos szerepet játszottak az amerikai asszimiláció 19. századi történetében, az amerikai társadalomban meghatározóvá vált asszimilációs normák kialakulásában.

Az első komplex asszimilációs elméletek az amerikai gazdasági-társadalmi integrációs folyamatok megindulása után, a 20. század első évtizedében keletkeztek. Ennek oka az, hogy az etnikai és kulturális sokféleség spontán adottsága mellett a gazdasági modernizációs folyamat az immigrációra gyorsító tényezőként fejtett ki hatást. A nagyfokú keveredés és érintkezés hívta életre a *melting pot*, az olvasztótégely vízióját, amely Amerikát a népek, nyelvek és kultúrák kohójaként jellemezte, ahol az asszimiláció következtében végbement transzformáció egy új és egységes nemzetet teremtett. A korai elméletek jellemzője, hogy a heterogén – etnikai, vallási, nyelvi, kulturális – diaszpóra-életközösségek erőviszonyai és az intenzív átalakulási folyamatok összefüggésében igyekeztek leírni a változás elveinek általános elméletét.

Robert E. Park elmélete és a diszpóra

A *melting pot* nem volt harmonikus doktrína, tehát az a radikális értelmezés, mely szerint az amerikai társadalom illuzórikus jövőképeként aposztrofált folyamat egyúttal konfliktusmentességet jelentett volna, tiszta hamisításnak tűnik. Az európai gyakorlattal összevetve feltűnő, hogy az etnikai konfliktusok ellenére az amerikai társadalmi konstitúció egzisztenciális közössége, a gazdasági sikeresség ténye és az ebbe történő integráció lehetősége lefokozta, de legalábbis nem élezte végletekig a kulturális tradícióban egyébként az egymás mellett éléssel eleve adott szembenállást. Kiválóan példázza a szituációt, mikor 1938-ban New York polgármestere, Fiorella La Guardia egy szelíd levélben arra vetemedett, hogy a várost érintő néhány kérdés megítélése miatt kritizálta Herbert Hoover elnököt. „Úgy tűnik számomra, egy republikánusnak, hogy ön egy kissé kilépett társadalmi csoportjából, mikor elbizakodva kritizálja az elnököt. Megüt ez az arcátlanság. Vissza kellene térnie oda, ahova tartozik, és tanácsokat adni Mussolininek, hogy miként tegyen jót becsületes polgároknak Itáliában.”³

Ebben az időszakban alakult ki az etnikai és faji kérdések kutatására szakosodott első szociológiai iskola Chicagóban. Az iskola alapítása Robert E. Park nevéhez fűződik, aki a század első évtizedeiben diákjait arra biztatta, hogy a

³ Idézi Baltzell 1964, 429. Természetesen Hoover levelének értelmezésekor figyelembe kell venni azt a tényt – ahogy a szöveg utal is erre –, hogy a két politikus politikai pártállását tekintve ellentétes táborhoz tartozott.

lokális környezet etnikai viszonyait tanulmányozzák. Chicago ebben az időszakban kifejezetten virulens és sokszínű példáját kínálta az etnikai kérdéseknek. A robbanásszerűen kifejlődő ipari centrum munkaerő-szükségleteit egyszerre szolgáltatták a déli államokból a fokozott faji előítéletek miatt a jobb megélhetésben reménykedő, északra menekülő feketék, valamint az Európából bevándorló fehérek tömegei. Az urbanizációhoz kapcsolódó multietnikus és multikulturális helyzet kedvező közeget teremtett az asszimilációs folyamat vizsgálatához. Robert E. Park (Burgess-szel) 1921-ben jelentette meg *Introduction to the Science of Sociology* című munkáját, melyben először tettek tudományos kísérletet az akkomodáció és az asszimiláció folyamatának tudományos leírására.⁴ „Akkomodáció [...] az alkalmazkodás egy folyamata, amely a társadalmi kapcsolatok szerveződéseinek attitűdjeként vagy megjeleníti, vagy redukálja a konfliktusokat, valamint a különböző érdekeltsgű csoportok és személyek számára fenntartja a társadalmi rend alapbiztonságát, illetve az akkomodáció olyan mintákat jelent, amelyek a szereplők különböző élettevékenységeit működésükben összetartja.”⁵

Látható tehát, hogy Park megközelítése szerint az alkalmazkodás a funkcionális működési rendszerként felfogott társadalomban szabályozó, strukturális elv, amely a társadalmi életben a kooperáció előfeltételeként tesz szert jelentőségre. Az egykori Simmel-tanítvány Robert Ezra Park 1916-ban kezdte meg városzociológiai kutatásait. Asszimilációelmélete e kutatások eleinte parciális kérdésként kezelt összefüggéseiből nőtt ki, nevezetesen a bevándorlók beilleszkedését, csoportjaik akkomodációs technikáinak elemzését célzó vizsgálatokból. Park az asszimiláció fogalmának definícióját ugyancsak az *Introduction*-ben adta meg. „Az asszimiláció az értelmezés és az összeolvadás folyamata, melyben a személyek és csoportok szert tesznek más egyének vagy csoportok emlékeire, érzéseire, attitűdjeire, és osztozva tapasztalataikban és történelmükben egy közös kulturális életben egyesülnek.”⁶

Park felfogása szerint az asszimiláció fúziós folyamat, amely az eltérő etnikai, kulturális, nyelvi és vallási adottságú csoportok közötti érintkezés következményeként, a kontaktus hozadékaként indul meg. Ebből az elképzelésből fejlődött ki később az úgynevezett kontakthipotézis, melynek lényege, hogy az asszimilációs folyamat a fizikai érintkezés kialakulásával előálló interaktív élethelyzet következménye. „A társadalmi kontaktus révén megindult interakció végső és tökéletes produktuma az asszimiláció. A folyamatban a társadalom természete döntő. Természetesen az asszimiláció leggyorsabban ott megy végbe, ahol a kontaktus elsődleges, vagyis ahol a legintimebb és legintenzívebb, tehát a családi körben és a hasonló szellemű bensőséges csoportok-

⁴ Itt a Chicago University Press kiadásában 1968-ban megjelentetett rövidített kiadás szövegére hivatkozunk: Park–Burgess 1968.

⁵ Park–Burgess 1968.

⁶ Park–Burgess 1968. Park definíciójában nem nehéz felfedezni mesterének, Georg Simmelnek a hatását, aki a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokról vagy a társadalmi csoportok önfenntartásáról alkotott elképzeléseivel, úgy tűnik, fontos befolyást gyakorolt tanítványára. Magyarul lásd Simmel 2001.

ban. A másodlagos kontaktusok megkönnyítik az alkalmazkodást, de nem segítik elő nagyban az asszimilációt. Ezek a kapcsolatok külsődlegesek és túl közvetettek.”⁷

Park ugyanakkor nem elemzi és nem értelmezi az asszimilációs folyamat irányultságát, valamint az ezt befolyásoló tényezőket. Modelljében nem ad választ arra sem, hogy a kölcsönhatásba lépő tényezőket jellemezhetjük-e általános törvényszerűségekkel. Világossá teszi viszont, hogy az asszimilációs folyamat eredményeként bizonyos szükségszerű lépések sorozatának kell végbemennie.

Park kutatásai alapján azt feltételezte, hogy a modern társadalmakban lejátszódó változások eltörlik és érvénytelenítik a megosztottságot, amely nyelvi, kulturális vagy etnikai alapon alakult ki. Elmélete azonban sohasem fejlődött konzisztens koncepcióvá. Elképzelésében megfogalmazott két általános összefüggést, ami a későbbi amerikai asszimilációs elméletekre és a diaszpórák beolvadásának folyamatát vizsgáló kutatásokra igen fontos hatást gyakorolt. Egyrészt, álláspontja szerint a modern társadalmakat etnikai antagonizmus és megosztottság jellemzi, melynek megjelenése természetes, és ami etnocentrizmushoz, valamint a kompetitív társadalmi helyzetek számának növekedéséhez vezet. A megosztottság és az etnikai csoportok közötti szembenállás az érintkezés szükségszerű következménye. Másrészt, az etnikai érintkezés elkerülhetetlen velejárója az asszimiláció, amit lehet lassítani, de a bekövetkező változás fokozatos és irreverzibilis. A modernizáció ösztársadalmi átalakulásának mozgatórugója a demokratikus politikai intézmények kialakulása és az iparosodás volt, amely részben gazdasági, illetve szociokulturális hatásai miatt komplex változási rendszerként modellezhető.

Park 1930-ban az *Encyclopedia of the Social Sciences* asszimiláció címszavában rámutatott, hogy az egységes és sikeres asszimiláció legkomolyabb akadálya a fehérek feketékkel kapcsolatos attitűdje: vagyis felhívta a figyelmet arra, hogy az etnicitás kérdése az Egyesült Államokban részben faji kérdés.⁸ Ez az oka, hogy az amerikanizáció körül kibontakozó korai vitáknak a fekete kisebbség nem volt tevőleges résztvevője. A fekete politikai csoportosulások egyenjogúsági mozgalmai még a 19. század végén sem hirdettek asszimilációs

⁷ Park–Burgess 1968.

⁸ Park 1930, 282: „Úgy tűnik, hogy egy olyan hatalmas, tarka és kozmopolita társadalomban, mint amilyen Amerikában él, az asszimiláció fő akadálya nem a kulturális különbség, hanem a fizikai jellemvonások. [...] A négerék az elmúlt háromszáz év alatt ebben az országban nem asszimilálódtak. De nem azért, mert Amerikában megőriztek egy idegen kultúrát és hagyományt. [...] Nincs senki olyan száz százalékgig őshonos ezen a földön, mint a feketék. [...] Azt állítani, hogy a négerék nem asszimilálódtak, nem jelent többet, hogy egy bizonyos szempontból még mindig idegenek, egy idegen faj reprezentációi. [...] A különbség, amely a népesség többi részétől elszigeteli, valóságos, de ez nem kulturális jellemzőkön, hanem fizikai és faji karakterjegyeken nyugszik. [...] A könnyedség és a gyorsaság, mellyel az idegenek képesek felvenni az amerikai szokásokat és viselkedést, képessé teszik az Egyesült Államokat arra, hogy minden fajta emberi különbséget megemésszen, kivéve a tisztán külsődleges jegyeket, mint például a bőrszínt.”

programot, ellenben a fehérekkel azonos jogok kivívását tűzték maguk elé célul, ami tartalmazta a szegregációhoz, az elkülönüléshez való jogot is.

Park és tanítványai az 1940-es évektől intenzíven vizsgálták az asszimiláció faji összefüggéseit, elsősorban a feketék asszimilációjának kérdésén keresztül. A hangsúlyváltás alapvető oka az a feltűnő jelenség volt, hogy míg az Európából bevándorló csoportok asszimilációja eltérő hatékonysággal ugyan, de végbement, addig a feketék beolvadása még a század közepén sem haladt előre.⁹

Colin Green elmélete és a diaszpóra problematikája

Colin Green a diaszpórák kutatása szempontjából ugyancsak fontos, ugyanakkor meglehetősen keveset idézett szerző. Álláspontja szerint az emigránsok beolvadásának és beilleszkedésének szempontjából megkerülhetetlen Oscar Handlin ma már klasszikusnak számító életműve.¹⁰ Handlin volt ugyanis az első megfogalmazója a pluralista amerikai mítosznak, mely szerint az amerikai társadalom nyitottsága, befogadókészsége minden érkező számára esélyegyenlőséget kínál. Handlin munkásságának fénykorában, az 50-es években, az asszimilációkutatás középpontjában az etnikai csoport állt, amely meghatározta az egyén társadalmi beilleszkedésének folyamatát, kereteit és módját.

Oscar Handlin két kiemelt elemzési fogalma a lakóhelyi izoláció és a lakóhelyi diszperzió volt. Az immigrációs folyamat eredményeként kialakuló újonnan szerveződő etnikai csoportosulás jellemezhető a tagok ösztönös szegregációs törekvéseivel, amely egybeesik a többség ugyancsak ösztönös izolációs szándékaival. Véleménye szerint ezzel párhuzamosan az újonnan szerveződő erővonalak szerint kialakuló csoporttudat az egyén szintjén magas fokú alkalmazkodást követel. A többségi közösség szempontjából ez elengedhetetlen előfeltétel, ugyanakkor az individuum számára radikális törés. Az új közösség feltételeinek elfogadása a hátrahagyott otthonosság megőrzésének reményébe vetett hitre támaszkodik.

Green, Handlin következtetéseihez kapcsolódva, felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi mobilitás a külföldön és az USA-ban született amerikaiak gyermekei között eltérő, és ez a diaszpórák közösségek kialakulását alapvetően befolyásolja. Elemzésében azt állítja, hogy a fokozatosan kialakuló gazdasági stabilitás lelassítja az asszimilációt. Összefüggést fedezett fel a gazdasági sikeresség, az iskolázottság és az asszimilációs érintettség között. Kimutatta továbbá statisztikailag, hogy minél nagyobb volt egy etnikai csoportban az értelmiségiek aránya, annál önszerveződőbb, jobban strukturált közösséget alkottak.

⁹ Az elvégzett szegregációs vizsgálatok kimutatták, hogy Chicagóban a feketék és fehérek között meghatározható szegregációs fok napjainkban gyakorlatilag alig mutat eltérést a Park által a 30-as években végzett vizsgálat eredményeihez képest. Lásd http://www.censusscope.org/us/s17/p14000/chart_exposure.html

¹⁰ Handlin 1959.

Például az 1920-as amerikai népszámlálási adatok szerint a közép-nyugati államokban a skandináv-amerikai farmerek és a zsidó származású kiskereskedők voltak a legmagasabban iskolázottak. Hasonló tendenciát azonosítottak az első görög bevándorló közösségekben, valamint az 1940-ben San Franciscóba érkező japánok között, akik az iskolai teljesítményt kiemelt presztízzsel kezelték. Az etnikai asszimilációban az emigráns csoportok heterogén műveltségi, képzettségi viszonyai fontos szerepet játszottak.

Green az asszimilációs folyamat elemzésével kapcsolatban felhívja a figyelmet arra is, hogy a befogadó kultúrák általában eltérő előítéletekkel fordulnak az emigráns etnikumokhoz. Az etnikumokkal szembeni előítéletek tradíciója bonyolult hagyományozódási eljárás következménye.

1911-ben az *Immigration Commission* jelentése közzétette, hogy az írekkel vagy az olaszokkal szemben tanúsított etnikai előítéletek kevésbé előrehaladtak, mint az arabokkal vagy a zsidókkal szembeniek.¹¹ Úgy tűnik, hogy az asszimilációs helyzetbe történő belépés eseményét meghatározza az etnikai sztereotípiák. Az etnikai sztereotípiákra vonatkozó felismerés persze egyáltalán nem új keletű, hisz már Tacitus *Germania* című művében adott jellemzése a germánokról vagy majd egy évezreddel később Sebastian Münster etnikumokra vonatkozó sommás megjegyzései bizonyítják, hogy az etnikai státusra vonatkozó előítélet nem a modernitás találmánya.¹²

Green egy 1950-ben New Jersey és New York államokban végzett felmérés alapján arra következtet, hogy a negatív etnikai sztereotípiák még a második és harmadik generációs olasz, ír és szláv munkavállalókkal szemben is élnek. Ugyanis a nevezett etnikumokból származó munkavállalók több mint 80%-át minimális előképzettséget vagy minimális szakértelmet igénylő munkákra alkalmazták.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az etnikai csoport stabilitása – akárcsak a család –, amely az előítéletek fennmaradását elősegítő csoporttulajdonság, valójában megkönnyíti a belépést a több lehetőséggel kecsegtető befogadó társadalomba. Az etnikai csoport segítsége az integrációban egyúttal segítség a saját etnikai karakter megőrzéséhez is, vagyis minél sikeresebb az integráció, annál hangsúlyosabb lehet a kulturális, mentalitásbeli különbségek vállalása. Green az asszimilációs helyzet ambivalens strukturális sajátosságait nem tudta megnyugtató módon megoldani.

Asszimilációs elméletének egyik leginkább figyelemreméltó következtetése a gazdasági-termelési struktúra és az etnikai-kulturális identitás közötti összefüggésre vonatkozik. Az amerikai társadalomban a legtöbb csoport urbánus közegben sikeresen integrálódott oly módon, hogy a beilleszkedést a hierarchikus osztálystruktúra az etnikai kategóriák szerint is meghatározta. Az etnikai tudat és érzés így vált az amerikai társadalomban a társadalmi státus, pozíció felismerhető jellemzőjévé. Ha valaki feketének, kínainak, olasznak vagy

¹¹ A kutatási eredményeket 1911 és 1920 között New Yorkban, Hartfordban és Minneapolisban végzett felmérések megerősítették.

¹² Idézi Tacitus 1980, 47; Harris 1968, 399.

írnek érzi magát, ezzel a kultúra egy aspektusát hangsúlyozza, amely a hierarchikusan rétegzett termelési rendszerben egyúttal hierarchiajegy is.

Az Egyesült Államokban a diaszpóra kérdését az asszimiláció általános témájának részterületeként tárgyalják. A kialakított tudományos alapállás az elmúlt évszázadban többször is gyökeresen átalakult. A diaszpóra – divatos kifejezéssel élve – interdiszciplináris társadalomtudományi probléma. Pontosabban fogalmazva az amerikai tudománytörténeti tapasztalatok alapján állítható, hogy az asszimilációkutatás részterületeként meghatározott diaszpóravizsgálat önálló diszciplináris igényt támasztó kérdés. Ezt mutatják a napjainkban egyre jobban szaporodó kutatóintézetek és internacionális kutatási projektek.

A tendencia remek példája lehet az Afrikai Diaszpóra Kutatási Program (*African Diaspora Research Project* – ADRP). A Michigani Állami Egyetem keretei között szervezett kutatás témája az afrikai népesség globális diszperziójának vizsgálata. A program célja a fekete-afrikai eredetű közösségek szélesebb összefüggésekben történő megértése, megismerése. A program ötlete abból a tapasztalatból nőtt ki, hogy az afrikai származású kisebbségi csoportok életvilága és ennek következményeként szociokulturális jellemzői – részben a befogadó közeg radikális különbségeiből következően, illetve az adott életvilágban releváns asszimilációs technikák okán – nagyon eltérőek.

A jelenség illusztrálásának kifejező példája lehet a sziddisek esete. A sziddisek népesség eredetét tekintve nem tartozik India negroid törzsei közé, akik a szubkontinens belső területein és hegyvidéki övezeteiben élnek. Ez a populáció az Északkelet- és Kelet-Afrikából Indiába hurcolt rabszolgák, katonák és szolgák leszármazottjaiként fokozatosan jött létre. A feketék tízezreit arab kereskedők szállították munkaerőnek az indiai hercegségekbe.¹³ A sziddisek nyelvileg és kulturálisan teljesen asszimilált diaszpóra, ugyanakkor fizikai antropológiai elkülönülésük és ezzel kapcsolatosan társadalmi kirekesztettségük szembeszökő. A legnagyobb tömegben Gujaratban, hozzávetőlegesen 20-30 000 ezer fős közösségben élnek.

Ha összevetjük a New Yorkban élő Haitiből származó afro-karibi bevándorlók nyelvi és identitásviszonyait a sziddisekével, megérthetjük, hogy az afrikai diaszpóra projekt kifejezetten szemléletesen utal az asszimilációs folyamat komplexitására.

Az Egyesült Államokba érkező bevándorlók asszimilációja szempontjából az afro-karibiak helyzete talán az egyik legbonyolultabb probléma. A haiti alapszituáció jellegzetes vonása, hogy a gazdasági és a politikai hatalom egyaránt a fehér elit kezében összpontosul. Következésképpen a haitiak társadalmi identitása automatikusan a kulturális és társadalmi dominanciát képviselő fehérekhez igazodik. Ez megfigyelhető nyelvükben is, melyben az afrikai és európai identitáselemek konfrontációja nyilvánvaló. A haiti kétnyelvűség lényege, hogy a kreolt mindenki használja, ellenben a franciát csak a lakosság

¹³ Letelepedésüktől és elterjedésüktől függően több alcsoportjukat különböztetik meg.

5%-a beszéli folyamatosan.¹⁴ A kreol szókincsét tekintve ugyan a franciából ered, de a két nyelv kölcsönösen nem érthető, míg párhuzamos együttélése ugyanazon nyelvi közösségen belül társadalmi tény. A nyelv a haiti társadalom esetében nem csupán értékképző vagy kommunikációs eszköz, de egyúttal hierarchiatereemtő tényező.

A haitiak túlnyomó többsége egynyelvű kreol, ezért a franciának hatalmas presztízsértéke van: a hatalom és az autoritás érvényre juttatásának nyelve. Annak ellenére, hogy nyelvtörténeti értelemben a kreol elválaszthatatlan a franciától, társadalmi értelemben a franciát az európaiság, míg a kreolt az afrikai identitás imaginációjaként fogják fel. A haitiak természetesnek ismerik el a fehérek és az ehhez tartozó műveltség felsőbbrendűségét. A nyelvi ambiguitás a haitiak esetében tehát nem eredményez nyelvi asszimilációt, mivel ebben a kisebbségi elit nem érdekelt, hisz ily módon tudatosan fenntartható másságként definiálja identitását a többség számára.

Az asszimilációs alapképlet ugyanakkor az Egyesült Államokban, a radikálisan új szociokulturális környezetben megváltozik. Az intenzív haiti bevándorlás kérdését a gazdasági túlélés összefüggéseiben érthetjük meg. A New Yorkban élő hozzávetőlegesen 300 000 haiti bevándorló a haiti társadalom teljes keresztmetszetét leképezi. Érdekes jelenség, hogy a haiti katolikus közösség által egységesen használt francia misenyelv fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a kreol vette át. A francia megőrzését csak a kisebbségi elit, az amerikai társadalomba könnyebben integrálódó családok támogatták. A francia mint értékképző normatív paradigma bukása mutatja, hogy az örökölt és a nyelvhasználatban reprezentált konvencionális hierarchiát a többség az amerikai társadalomban tapasztalt és megélt új minták segítségével felszámolja. Ezzel a bevándorlók kulturális és nyelvi asszimilációja felgyorsul a befogadó többségi társadalomban, vagyis a kreol nyelvi identitás vállalása gyakorlatilag a haiti-francia nyelvi identitás eltűnéséhez vezet.¹⁵

A röviden említett két példa is alátámasztja, hogy a diaszpóráközösségek asszimilációs folyamatainak vizsgálata módszertani és elméleti értelemben egyaránt igen komplex probléma. Az Afrikai Diaszpóra Kutatási Program csupán az afrikai közösségekre vonatkozó információkat igyekezett egységes adatbázisba rendezni, majd a felgyűjtött adatokat nemzetközi összehasonlító elemzésnek alávetni. Az eddig feldolgozott főleg latin-amerikai és a karibi közösségek mellett jelenleg Kanada, Németország, India és Mexikó fekete diaszpóráit vizsgálják.

Az antropológiai szemléletű kutatás kiemelt szempontjai igen szerteágazók: diaszpóra és többségi közösség kapcsolata, közösségi alapon szerveződött fekete kulturális és politikai mozgalmak, identitásvizsgálatok, demográfiai jellemzők (migráció, letelepedés és elköltözés), rasszváltás, átrétegződés, nemi szerepek változásai, eredettudat és őshaza-koncepció.

¹⁴ Buchanan 1979, 298–313.

¹⁵ Vö. Berry 1975; Efran 1954, 199–213; Herskovitz 1971.

A gyakorlati diaszpórákutatók e komplex példája mellett természetesen említhetünk kisebb léptékű – bár talán helyesebb volna csupán kevésbé összetett programokról beszélni –, a nemzet fogalmi keretei között folyó kutatásokról beszélni. Ennek egyik legjellemzőbb esete az írek kérdése, amely ugyancsak globális, módszertani és elméleti értelemben egyaránt interdiszciplináris probléma.

Patrick O’Sullivan, a téma egyik meghatározó szakértője az *Irish Diaspora Studies* fogalmát a következőkben határozza meg: „a világszerte, tudományos igénnyel folytatott interdiszciplináris ír diaszpórákutatók, amelyek társadalmi, nyelvi, kulturális és politikai okokat és következményeket vizsgálnak”.¹⁶

Felfogása szerint a vizsgálat minimum két ország között folyik, amelyből az egyik szükségszerűen Írország, míg a másik a befogadó állam. A vizsgálati horizont további szűkítése véleménye szerint nem okozza azt, hogy a globális szemlélet csorbát szenvedne. Az átfogó következtetésekhez szükséges kutatási keretet nem diaszpórák közötti, hanem az anyaország és az egyes diaszpórák esetében vázolt tapasztalati relációk függvényeként, valamint az ezekből levont elméleti megállapítások összefüggésében tartja vizsgálhatónak.

Persze egyértelmű, általános törvényszerűségek megállapítására vajmi kevés az esély, ahogy ezt az Ontario vidékén megtelepedett ír közösségek asszimilációs folyamatai bizonyítják.¹⁷

A 19. század utolsó harmadában, Ontarióban kialakuló városközpontok létrejöttében az emigráns írek csoportjai meghatározó szerepet játszottak. A kérdéssel részletesen foglalkozó Donald Akenson¹⁸ szerint a területre érkező írek többsége protestáns földműves volt, és az USA-ra jellemző pauperizációs és gettósodási tendenciával szöges ellentétben sem az elszegényedés, sem a diszkriminatív értelmű etnikai elkülönülés nem volt jellemző rájuk. Kanadában, az olyan városközpontokban, mint Toronto, a protestáns és katolikus írek ipari munkásságba történő beolvadása maradéktalan volt. Urbanizációjuk következtében az írek identitása nem a vallási felekezethez kötődés, hanem társadalmi státusuk, a munkásosztályba történő betagozódás alapján határozható meg. Az írek városiasodó életmódja, a rituális életmódhoz köthető tradíciók feladása asszimilációjuk folyamatát értelmezve folyamatosnak nevezhető. Az asszimiláció strukturális szintjén bekövetkezett az Írországból hagyományosan éles protestáns-katolikus szembenállás megszűnése. Ennek oka, hogy az új társadalmi környezet szempontjából a két felekezeti alapon megosztott etnikai kisebbségi csoport közötti konfliktus gyökerei a többség szempontjából közvetíthetetlen és indifferens okokra vezethetőek vissza.

Az afrikai projekt és az ír diaszpórákonceptió részeredményeinek eltéréseiből látható tehát, hogy a diszciplináris igény nem egyszerűen csak a diaszpórákutatók tudományági besorolásának nehézségeire mutat rá, hanem eltérő kutatási stratégiákat is feltételez. A kutatás gyakorlati kivitelezésében

¹⁶ <http://www.bradford.ac.uk/acad/diaspora/>

¹⁷ Nicolson 1974, 187–195.

¹⁸ Akenson 1982.

világosan tetten érhető a diaszpórákérdés komplexitásából következően a hangsúlyozott interdiszciplináris igény, amely azonban esetenként alapvetően eltérő formában jut érvényre.

Az általános elmélet problémája

A diaszpórákutatók második meghatározó nehézségét az a tény szolgáltatja, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlannak tűnik az általános asszimilációelmélet problematikájától. Maga a téma számos átfogó elmélet egyik központi kérdése; gondoljunk csak Gunnar Myrdal, Franklin Frazier, M. Gordon, B. B. Hess, Yinger, Nathan Glaser vagy Peter Sahlin elképzeléseire. A klasszikus amerikai asszimilációs teóriák szerzői a diaszpóra témáját az etnikai kisebbségi csoport és a kolónia összefüggésében tárgyalták.

A részletes esettanulmányok is legfeljebb egyetlen diaszpóra tulajdonságait, fejlődéstörténetének jellemzőit vizsgálják. Klasszikus példa erre a redukált szemléletre Vincent Crapanzano *Waiting* című munkája.¹⁹ Könyvében a dél-afrikai fehérek a késő apartheid időszakában elmélyült szegregációjának összefüggéseit elemezte. A kisebbségi fehér csoportok a többségi fekete társadalomban diaszpóráként szerveződtek meg saját hazájukban, ahol a gazdasági és politikai hatalom kizárólagos birtokosai voltak. Már maga a könyv címe is az elháríthatatlan jövőre vonatkozó metaforikus utalás, ami a fehér hatalom összeomlásának szükségszerű bekövetkeztét sejteti. Crapanzano munkája ugyanakkor nem kezelhető szisztematikus diaszpóraanalízisként. Egy antropológus terepmunkára alapozott esettanulmánya a többségi és kisebbségi közösség között alakuló kapcsolatok folyamatainak elemzése.

Az egyik legátfogóbb kísérlet a diaszpóráprobléma kérdésének tisztázására az 1990-es évektől felerősödő *ethnic revival*, *straight-line-theory* és szimbolikus etnicitás elméleti keretei között történt meg.

Az Egyesült Államokban manapság az etnikai identitás újjáéledése – *ethnic revival*, *ethnic renaissance* – figyelhető meg.²⁰ Ennek alapvető oka a negyedik és ötödik generációs amerikaiak őseik etnikai származása iránti érdeklődése. Az új identitás gyökerei éppen a keresés, a rekapituláció és a reinterpretáció élményéből táplálkoznak. Látni kell ugyanakkor, hogy ezek a generációk a klasszikus etnikai identitás elemeire nem tartanak igényt: sem etnikai alapon létrehozott szervezetekbe nem tömörülnek, sem etnikai értelemben homogén kultúrára nem tartanak számot, és pusztán etnikai szimbólumok felelevenítésével törekszenek alternatív identitásélményre.

Az *ethnic revival* okai a diaszpóra értelmezése szempontjából azért lényegesek, mivel feltételezik az asszimilációs folyamat általános rekonstrukcióját és újraértelmezését. Pontosabban az *ethnic revival* csak a reflektált asszimilációs tudat függvényeként tematizálható társadalmi jelenség. Az *ethnic revival* típu-

¹⁹ Crapanzano 1986.

²⁰ Gans 1979, 1–20.

sú szimbolikus etnicitás kialakulásának sajátossága, hogy ezt is csak a csoporttól függő részfolyamatként tudjuk leírni, hisz maga az etnikai identitás és az ezt kifejező szimbólumok a mindenkori kultúra szerves alkotóelemei.

Jelen elképzelés az úgynevezett *straight-line-theory* („egyenes vonal elmélet”), amely lényegében a *melting pot* teóriából egyenesen következő, illetve azt retrospektíve magyarázó koncepció. Ezek szerint a kisebbségi csoport etnikai asszimilációja fokozatosan elmélyülő folyamat, melynek eredménye, hogy a kisebbség nem etnikai, hanem kulturális entitásként azonosított többségi csoporthoz hasonul.

A *straight-line-theory*-val szemben – különösen a közelmúltban – számos ellenvetést fogalmaztak meg. Egyrészt a koncepció csak az egyébként is erős időbeli korlátok között értelmezhető *melting pot* általános asszimilációs elmélet kiterjesztését jelenti. Maga az olvasztótégely ugyanis legfeljebb a 20. század elején és csak az Egyesült Államok asszimilációs viszonyainak leírására alkalmas elmélet volt.²¹ Ennek oka az, hogy a bevándorlás az angolszász protestáns elit által irányított, befolyásolt és szabályozott folyamat volt. Tudjuk, hogy a bevándorlás következtében kialakult multietnikus és multikulturális társadalom önszabályozó mechanizmusai az elit asszimilációs törekvéseitől fokozatosan elszakadtak, és kevésbé kontrollált asszimilációs helyzetet eredményeztek. Ezzel magyarázható a mai amerikai társadalom mozaikszerűsége, melyre az etnikai területi dominancia és a lokális territoriális sajátosságok egyaránt jellemzőek. Ez az érv lényegében a *straight-line-theory* kizárólagosságának elutasítását jelenti.

Másrészt a *straight-line-theory* alapvető problémája, hogy minden etnikai csoportot közös elvek alapján lényegében hasonló strukturális egységként kezel, vagyis figyelmen kívül hagy számos lényegi különbséget (vallási, ökológiai, kulturális szempontokat). Az elmélet nem számol a bevándorló csoportok közötti ellentétekkel sem, ami ugyancsak befolyásolhatja beolvadást. Jellemző példa erre, hogy az írek egészen addig szélsőségesen perifériális szerepet játszottak az amerikai társadalomban, míg a századforduló után a bevándorló olasz és kelet-európai tömegek el nem terelték róluk a figyelmet, és áttételesen lehetővé vált az írek emancipációja.

Harmadrészt, William Yancey hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy a mai modern amerikai etnicitás ugyan kevés elemét őrzi ősi európai örökségének, ellenben ez strukturális és funkcionális értelemben mégis létező adottság. Véleménye szerint különösen a munkásközösségek esetében fontos ez a mindennapi életben tetten érhető kohéziós erő. Azt állítja, hogy napjaink etnicitása valójában a kor kihívásaira adott adekvát válasz, ahol nem az etnikai karakter dominanciája a meghatározó. Az asszimiláció éppúgy, mint a kisebbségi szer-

²¹ A *melting pot* alapelveit néhány más társadalom kialakulására alkalmas részleges magyarázó szempontként lehetséges kiterjeszteni. Például az *Ile de France* Franciaország és a francia nemzet kialakulásában játszott szerepének, illetve a Franciaországba történt tömeges bevándorlás asszimilációs kérdésként való meghatározásának kérdésében.

vezetek, nem a múlt hagyományából eredeztethető anakronisztikus technikák, hanem a jelen elvárásaira adott sajátos válaszkísérletek.²²

A negyedik ellenvetés éppen a harmadik érv ellenkezőjét állítja, vagyis az európai kulturális örökség nem latens szereplője az amerikai társadalmi életnek, hanem állandó és meghatározó összetevője. Az elképzelés hívei azt állítják, hogy az asszimiláció szerepét túlbecsülik a recens szociokulturális folyamatok alakulásában.

Az *ethnic revival* kialakulásában döntő szerepet játszott az úgynevezett harmadik generáció, amely saját etnicitását individuális ontológiként önkéntes, nyilvánosan vállalt másságként határozza meg. A jelenség fő oka, hogy az autentikusként felfogott kultúra egzotikus tradíció szerepét tölti be, valamint az a tény, hogy a harmadik generáció az USA-ban az önmegvalósítás lehetőségeit kiaknázva nagy tömegekben elérte a középosztályi státust, ami megfelelő egzisztenciális keretfeltételeket jelentett az etnikai múlt, *de facto* az etnikai származás vállalásához.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az *ethnic revival* jelensége nem korlátozódik az amerikai példára, és roppant összetett képet mutat. A történelmi értelemben autochton kontinuitást mutató etnikai alapú identitáskonstrukciók, mint a breton, a skót, az ír vagy a welsh, évszázadok óta összefonódtak politikai függetlenségi törekvésekkel, melyeknek járulékosan, de csak a II. világháború után alakult ki a saját etnikai-kulturális hagyományt hangsúlyozó identikus karaktere, amely aztán az *ethnic revival*ben teljesedett ki, és ami soha nem vehette el az élet az etnikai identitástípusokat uraló antiasszimilációs tudatosságának.

Az amerikai *ethnic revival* jelenségéhez hasonló számos példa – magyarországi görög vagy a németországi török identitás – hívja fel a figyelmet az etnikai „újjaszületés” egyik általános alapelveire, vagyis arra, hogy az identikus tudat fokozatosan mentesül az etnicitás egzisztenciális konzekvenciáitól, az ebből hagyományosan eredő minden feszültségtől, fenyegetettségtől, vagyis az etnikai faktor fokozatosan tét nélküli összetevőjévé válik a mindennapi életnek. Részben nyilvánvalóan ez a magyarázata, hogy a beilleszkedésre koncentráló második generáció elutasításával szemben a harmadik generáció szociálpszichológiai értelemben egyrészt az etnikai többséggel, másrészt saját felmenő generációival szemben vállalja, felmutatja etnikai identitását mint szubjektivitásának lényegét. A harmadik generáció szimbolikus etnicitása ily módon nem tudatos antiasszimilációs stratégia, hanem integrációs eszköz.

A harmadik generáció etnikai szimbolizmusának lényege, hogy az etnikus kultúra és az etnikai intézményesülés iránt igen mérsékelt érdeklődést tanúsít. Esetükben az etnikai identitás kérdése, az eredet problematikája szinte kizárólag emocionális összefüggésekben értelmezhető. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a harmadik generációk etnikai identitása racionálisan kevésbé reflektált, csak azt, hogy esetükben etnicitásukhoz kötődő tudatosságuk érzelmileg motivált.

²² Yancey 1976, 391–403.

Kivételek természetesen találhatók. Például a II. világháború után a zsidó népeség csoportjainak németekhez való viszonyát döntően meghatározta, hogy honnan származtak. Értelemszerűen a kelet-európai zsidóság a német nép kollektív bűnösségének tételével szinte maradéktalanul azonosult. Ezzel szemben a nyugat-európai és az amerikai zsidóság elfogadóbb volt. Az Egyesült Államok politikai kultúrájának, valamint társadalmi adaptációs erejének bizonyítéka lehet, hogy a bevándorló zsidó közösségek közötti ideológiai szembenállás, például a német reformjudaizmus, valamint a kelet-európai ortodox judaizmus konfliktusa gyakorlatilag megszűnt.

A harmadik generáció etnikai identitásának elemzése nem nélkülözheti a szociálpszichológiai szempontokat. Az etnikus identitás a cselekvésben, az érzésben mutatkozik meg, egyidejűleg attitűd és mentalitás. A harmadik generációra jellemző szimbolikus etnicizmus számtalan módon kifejezésre juthat. Az etnikus tudat intellektuális (racionálisan reflektált) vagy emocionális megnyilvánulása, mely a mindennapi választásokban, a vásárlásban, a lakáskultúrában vagy bármely értékpreferenciában, valamint az ezeket érvényre juttatni szándékozó cselekvésekben kifejezésre juthat, tehát nem passzív aspektus. A szimbolikus etnicitás nem merül ki egy másodlagos jelrendszer kódjainak passzív ismeretében, hisz valójában a szimbolizációs gyakorlat lényegét jelentő latens kommunikáció, amely csak a használat gyakorlatában létezik. A szimbolikus etnicitás jelközössége beavatottságot teremt.

Az amerikanizációban az asszimilációval bekövetkező identitásváltás más asszimilációs folyamatokkal összevetve kivételes. Ennek lényege, hogy az amerikanizáció etnikai pluralizmusa az asszimiláció exkludáló értelmét felfüggeszti. Egy kínai asszimilációja a 19. századi Jamaicában lehetővé tette, hogy a kínai „kreollá” váljék, mivel a szociokulturális közeg és a gazdasági környezet erre kondicionálta. Ugyanakkor a nevezett kínai asszimilációja a jamaicai kínaiak közösségéből ily módon kivetíti az egyént. Az Egyesült Államokban a kínai asszimilációja azt jelenti, hogy etnikai identitását tekintve amerikai–kínai lesz: vagyis számon tartja kínai származását, és ezzel jogot formál arra, hogy az amerikai kínai közösség teljes jogú tagjának, az amerikai társadalom részének tekintse magát.²³

Az *ethnic revival*, *ethnic renaissance* nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte jól nyomon követhető jelenség, és a diaszpóra vizsgálatának meghatározó szempontja is. Az asszimiláció és ezen belül a diaszpórakutatás gyakorlati jelentőségét messzemenően igazolja, hogy a jelenség globális méretekben roppant sebességgel terjed. Űteme hasonló a növekvő migrációs intenzitáshoz.²⁴

²³ Ez persze nem jelenti azt, hogy a 19. század utolsó harmadában a nyugati parti államokban, elsősorban Kaliforniában letelepedő kínaiak leszármazottai és a 80-as években az Egyesült Államokba bevándorolt kínaiak szigorúan zárt közösséget alkotnának. A témához kapcsolódó néhány kurrens irodalom: Novak 1971; Glaser 1972; Warner 1953; Crispino 1979.

²⁴ 1992 óta az egykori Jugoszlávia területén hozzávetőlegesen 5 millió ember vesztette el otthonát etnikai üldöztetés miatt, ami Európa 20. századi történetében közel

A MAGYAR SZÓRVÁNYKUTATÁS ALAPKÉRDÉSE

A magyar társadalomtudományi gyakorlatban a diaszpórákutatás egyik legnagyobb nehézsége az alkalmazott frazeológia kontaminált jellegéből származik: a bevett szakkifejezésekhez rendelt jelentés heterogén, sokszor ellentmondásos. Erre talán a legjobb példa *an sich* a magyar *szórvány* kifejezés története.

2003 év tavaszán történt a bukovinai Rádócon (Radautz-Radăuți), az egykori monarchiabéli kisvárosban, hogy a Magyarországról érkező vendéget a helyi magyar kisebbségi élet fő szervezői igyekeztek megismertetni a közösséghez kötődő családokkal, személyekkel. A közvetlen bemutatkozás után a látogató kérdésre, hogy beszélnek-e magyarul, egy 14 éves forma kislány a következőképpen válaszolt. „*Nu, dar eu sînt ungar*” – „*Nem, de magyar vagyok.*” A válasz mögött felsejlő identitásképlet értelmezése vagy egyáltalán leírása nem tűnik egyszerű feladatnak, és rávilágít arra, hogy az asszimiláció folyamatának elemzésére használt fogalmaink és elméleteink alapos felülvizsgálatra szorulnak.

És nem egyszerűen csak arról van szó, hogy egy általános asszimilációelmélet reményében az asszimiláció fogalmának keretei között elgondolt komplex szociokulturális változást, átalakulási folyamatot kizárólag akkor szükségszerű módszeres vizsgálat tárgyává tennünk, ha először végrehajtjuk magának az asszimiláció fogalmának felülvizsgálatát, rehabilitációját. Természetesen egy ilyen tág téma kifejtésére nincs lehetőségünk. Esetünkben egyetlen fogalom, a *szórvány* egy lehetséges általános asszimilációelméletben betöltött szerepét és jelentését igyekszünk vázlatosan körüljárni.

Kiinduló példánkra utalva nyilvánvaló, hogy a *szórvány* heterogén és igen komplex fogalom. Vajon a rádóci kislány tagja-e még a városban található kis számú magyar etnikai *szórványnak*, vagy sem? Románul megfogalmazott etnikai identitása, vagy esetleg befejezett nyelvi asszimilációja alapján sorolható-e a *szórványba*, illetve az asszimilált magyarok igen homályos társadalmi csoportjába? Kérdés, hogy a rádóci *szórvány* még magyarul aktívan tudó tagjai a kislány vallomásszerű megnyilatkozását legitimnek ítélik, vagy a *szórvány*identitás bevett feltételének tekintett nyelvtudás hiányának okán kirekesztik? Mit kezd a tudományos érdeklődés ezzel a státussal? Úgy tűnik, hogy a *szórvány* igen eltérő kulturális és szociális helyzetű csoportok megnevezésére alkalmazott kategória. Igaz ez akkor is, ha kifejezetten az etnikai *szórvány* értelemben

sem a legnagyobb változás az etnikai alapviszonyokban. Becslések szerint az elmúlt évszázadban 40-50 millió ember veszíthette el etnikai eredettudatát Európában az asszimiláció következményeként. A folyamat következménye, hogy az 1918-ban még etnikailag heterogén közép- és kelet-európai államok homogén nemzetekké szerveződtek. Lengyelországban az etnikai kisebbség aránya 31%-ról 4%-ra, Romániában 28%-ról 10%-ra, Magyarországon 8%-ról 2%-ra csökkent. Ellenben az újonnan alakult nemzetállamok össznépességében az etnikai kisebbségek aránya jelentős: Észtország lakosságának 36%-a, Macedóniának 30%-a, míg Ukrajnának 27%-a etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozik.

kívánjuk használni fogalmunkat, hisz például a kolozsvári Monostor negyed betonfalanszterének egy-egy lépcsőházában ritka kivételként kialakuló esetleg többségi magyar lakóközösség tipikus városi szórvány. Ugyanakkor a városi életmód és az eredeti lakókörnyezet bensőséges rokonsági kapcsolatrendszerének hiánya okán ez a kisebbségi csoport, amely lokális értelemben lehet relatív többség, nem alkot valódi közösséget. De a *szórvány* éppígy jelölheti Medgyes lakosságának magyarságát, amelynek két karakteres csoportja különíthető el. Az autochton, évszázados múltú medgyesi magyar családok, valamint a Székelyföldről az államilag erőltetett román iparosítás fénykorában, a 70-es években betelepülő magyarok. Vajon mindkét csoportra azonos értelemben alkalmazható a *szórvány* kifejezés, vagy az asszimilációs folyamat értelmezése szempontjából szükséges-e különbséget tennünk? És ha igen, vajon miként érvényes a brassói több tízezres magyarságra a *szórvány* kifejezés ugyanúgy, mint a mezőszéki Báréban élő néhány tucat magyar identitású személyre? A példákat szinte vég nélkül sorolhatnánk, és nem csak az etnikai értelemben vett magyar relációban, hiszen például kérdés, hogy a budapesti kínai vagy a belioanniszi görög diaszpóra mennyiben tekinthető *szórványnak*? Míg az első esetben önkéntes gazdasági migrációról, addig a másodikban egy előregedő, politikai kényszeremigráns csoportról beszélhetünk, amely részben visszatelepült az anyaországba, részben a második generáció révén szinte teljesen asszimilálódott. Egyáltalán az asszimiláció folyamatát tekintve meddig beszélhetünk *szórványról*, és melyek a tudományos értelemben meghatározható általános kritériumok, mikor a *szórvány* eliminálódik?

A felsorolt néhány kérdésből talán kitűnik, hogy a *szórvány* fogalma, jelentéstartalmát és érvényességét tekintve is, meglehetősen zavaros. Igaz a *szórvány* fogalma és az ebből képzett szórványosodás tisztázására az elmúlt száz év másfél évszázadban több jelentős kísérletet is találhatunk. Ezek többsége a társadalomtudományi értelemben használható szintetizáló és analitikus kategória definíciójának igényével léptek fel.

A szórvány problémája a hazai asszimilációkutatásnak a 19–20. század fordulóján vált kiemelt jelentőségű kérdésévé. Lényegében az asszimilációs folyamat iránti tudományos érdeklődéssel együtt járó kérdésként tűnt fel. Mint közismert, a késő dualizmus magyar társadalmának nemzeti önképében, az etnikai értelemben felfogott asszimilációt depravációs jelenségként kezelték. Az asszimilációt – akár csak a társnemzetek esetében – a hanyatlás, a veszteség, a nemzetromlás szinonimájaként ismerték el. Vagyis az asszimiláció a nemzeti érdek ellenfogalmává vált, bár normatív jelentéstartalmát tekintve napjainkig meglehetősen homályos kategória maradt. A szempontunkból nem tárgyalható politikai és gazdasági összefüggésektől elvonatkoztatva elmondható, hogy a múlt század fordulóján az asszimiláció legfeltűnőbb tünetének éppen a szórvány, a szórványosodás kérdését tekintette a kortárs magyar társadalomtudományi közélet.

A szórvány asszimilációjának tudatosodása az I. világháború előestéjén a magyar nemzet szenvedéstörténetének emblémája volt. Ennek egyik, talán legszembeötlőbb tudományos igényű, de a politikai nacionalizmus behatásai-

tól egyáltalán nem mentes megnyilvánulása Bélteky Kálmán nagyszabású műve, amely 1910-ben jelent meg Nagyváradon *A magyar szórványság* címmel.²⁵ A könyv érzelmileg túlfűtött hangneme ellenére a szórvány asszimilációjának kérdésére vonatkozóan bővelkedik tárgyilagosnak szánt, bár meglehetősen naiv, pontosabban felületes állításokban. Az asszimilációt „fajpusztulásként”, az „ébredés álmaiként” értelmező megközelítés a kérdés végletes leegyszerűsítését jelenti. Ahogy Bélteky fogalmaz: „Egyszerű tétel, nincs benne kifogásolni való, a következő: minden nép az alkotta községet saját nyelvén nevezi el; a magyar helységnév elfogadható tanúsága, hogy alapítói és első lakói magyarok voltak; ha tehát ma más fajnép bitorolja, ez azt jelenti, hogy fajbelink onnan kiveszett.”²⁶

A „más fajnép” igen zavaros antropológiai kategóriája a magyartól eltérő etnikai identitású Kárpát-medencei társnépek pozitív demográfiai mutatóit Bélteky a magyar községek elbitorlásaként, „elveszett csatáink színhelyeként” aposztrofálja. Kifejtésünkben vonatkoztassunk el az eredet (vagyis a származás), az eredetiség (azaz, hogy mely nép jelent meg egy adott területen elsőként) és az ezzel szigorú logikai kapcsolatba állított kizárólagos rendelkezési jog fogalmainak jogfilozófiai és jogszociológiai elemzésétől. Koncentráljunk inkább a Bélteky-idézetben is világosan megragadható, de mind a mai napig az asszimilációról folytatott köznyelvi és tudományos gondolkodásmódot egyaránt jellemző naiv, evolucionista jegyeket tükröző konfliktuselméletre. Ezek szerint az egymással fizikailag vagy kulturálisan érintkező népek élethalálharcot folytatnak a fennmaradásért. Ellentétben a bioevolúció természetes színpadával, ahol a környezethez genetikai adottságai okán alkalmazkodóbb egyed, illetve populáció marad fenn, addig a társadalmi életben a politika eszköztársa megfordíthatja az eredeti erőviszonyokat. Az asszimilációt depravációként (általános romlásként) beállító szemléletben a morálisan és kulturálisan erősebb nép fizikai alulmaradása a gyengébbel szemben természetellenes. A szerző és számos kortársa érvelésében ennek következménye a magyar nyelvű népesség a Kárpát-medence össznépességén belüli arányának fokozatos csökkenése. Az érvelésben szembeszökő logikai hiba az ok és okozat felcserélése. A magyar nyelvű népességet elsősorban történeti okok miatt virulensebb, erősebb és értékesebb társadalmi-kulturális entitásként definiáló magyar elit a független nemzetállam megteremtésére irányuló folytonosan ismétlődő kudarcélményének terhe alatt nem tudott korszerű választ adni arra, hogy mi az oka a „nemzet fogyásának”. Mindamelllett, hogy a történeti demográfia és a történeti statisztika újabb eredményeinek tükrében világos, hogy a szórványosodás közel sem olyan drámai folyamat, mint ahogy azt a korszakban láttatni igyekeztek. Egrészt, mert az adminisztratív eszközök alkalmazá-

²⁵ Bélteky 1910. Bélteky gyakran hivatkozik Balogh Pál statisztikai és történeti hamisításoktól hemzsegő programszövegére, az 1902-ben megjelent *Népfajok Magyarországon* című műre. Persze nem feledkezhetünk meg arról (a teljesség igénye nélkül), hogy a szórványosodás folyamatára rávilágító kiváló szakmunkák is megjelentek az időszakban, például Jakabffy Elemér, Barabás Endre vagy később Mikó Imre tollából.

²⁶ Bélteky 1910, 14.

sának és a természetes asszimiláció következményeként a késő dualizmusban az etnikai arányok a magyar népesség szempontjából nem alakultak kedvezőtlenül.²⁷ Másrészt, mert kezdett kiderülni, hogy az úgynevezett szórványban élőket igen kevésbé, pontosabban teljesen más összefüggésben érdeklí sajt asszimilációja, mint az értelmiségi-politikai elitet. Bélteky és társai a *szórványt* a társnemzetekkel folytatott évszázados harc tétjeként és színtereként mutatja be.²⁸

A kolozsvári szociológiai iskolából – melyre Gusti fontos szellemi hatást gyakorolt – kikerülő Venczel József falukutató munkájának egyik legjelentősebb következtetése az 1930–40-es években a falusi és a városi szórvány megkülönböztetése és az akcionista nemzetstratégia árnyalt programja iránti szükséglet megnevezése. Venczel az Erdély területén található magyar szórványt a társnépekhez viszonyított lélekszám arányának figyelembevételével négy kategóriába rendezte.²⁹ A szórvány értelmezésében azonban nem csak a regionális különbségek és az etnikai arányok összekapcsolása forradalmian új megközelítés Bélteky és generációja perspektívájához képest. Venczel ugyanis felismeri, hogy a magyar *szórvány* nagy többsége falusi lakosságot jelent, amelyeket kimondatlanul ugyan, de a románosítástól politikai értelemben fenyegetett csoportnak tekintett.³⁰ A nemzeti továbbfejlesztő és védekező stratégia gerincét a tudatos nevelés alkothatja, amely egyben olvasatában felülről szervezett és irányított modernizációs program.³¹ Venczel a megközelítésében tetten érhető objektív tudományos igény ellenére foglya maradt az asszimiláció

²⁷ A szórványosodás klasszikus régiójának tekintett Szilágyságban és Mezőségen a községek vonatkozó adatainak 1850-től napjainkig történő módszeres áttekintése meglepő eredményt hoz, ugyanis kiderül, hogy az alapvető etnikai arányok az elmúlt 150 évben alig változtak. Például a Szilágyság mai etnikai képlete a hódoltság megszűnése után jött létre, mikor a közel 40 üres faluba románokat telepítettek. A magyarok lassú fogyása mellett feltűnő, hogy létezik olyan település, ahol a románok kerülnek kisebbségbe. A természetes etnodemográfiai viszonyok megváltoztatására irányuló kísérlet kétségtelen nyomait elsősorban a városi vagy a kitüntetett forgalmi helyzetű településeken lehet felfedezni.

²⁸ Érdekes Magyarország központi megyéinek etnodemográfiai viszonyait jellemezve Bélteky a belső erózió veszélyével rémíti olvasóját, mikor Veszprém megye svábjainak vagy Moson megye német nyelvű lakosságának térhódítását elemzi a két megye aprófalvas régióiban.

²⁹ Venczel 1993, 150–151: Az első megyecsoport, amely főként az erdélyi peremmegyét és dél-erdélyi megyét jelent (Szeben, Hunyad, Fehér, Máramaros, Beszterce-Naszód), ahol a magyarok aránya 2–12%-os; a második csoport, ahol a népességhez viszonyított aránya 15–27%-os (Temes, Szamos, Arad, Torda, Kis-Küküllő, Szatmár, Brassó); a harmadik megyecsoportban az arány 30–40%-os, és a megyénként meghaladja 100 ezer főt (Bihar, Kolozs, Szilágyság, Maros); míg az utolsó csoport a tömbben lakott magyar régiókat jelenti, ahol arányuk 80% feletti a (Háromszék, Udvarhely, Csík).

³⁰ Venczel 1993, 156–157.

³¹ Venczel a gyakorlati feladatok megvalósításának ideális helyszínéként számol az oktatási intézményekben adott spontán közösségekkel, ahol a tudatos nevelés alkalmas eszköz az etnikai csoporttudat elmélyítésére, a többség részéről – sokszor nem alaptalanul – feltételezett kirekesztéssel szembeni hatékony védekezésre.

depravációs olvasatának, és ez a *szórvány* érzelmileg motivált kezelésében és értelmezésében egyaránt megmutatkozik. A *szórvány* védelemre, gondozásra, megőrzésre szorul. Akcionista társadalomelméletének megfogalmazásakor a politikai környezet negatív hatásainak elhárítását célzó erőfeszítés és a *szórványproblémaként* felfogott természetes asszimilációs folyamat között nem tett különbséget.

Jelenünk egyik legnagyobb lélegzetvételű kísérletét Vetési László *Szórványstratégia – nemzetstratégia* című összefoglaló tanulmánya és az ehhez kapcsolódó 2000/2001-ben zajló vita jelentette. A kezdetben intenzívnek és gyümölcsözőnek tetsző diskurzus az elmúlt pár évben kissé megfeneklett.

Ennek egyik oka részben az, hogy a *szórvány* fogalmának inkriminált jelentéstartalmát nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Vetési cikkében – lényegében a Venczel József által kimunkált stratégiát finomítva – jelzi, hogy a definíciókísérlet a földrajzi, demográfiai, etnikai és más, fel sem sorolt számos szempont miatt nehéz feladat, de ettől függetlenül a *szórvány* kérdését érvelése és a közkeletű felfogás szerint klasszifikációs kérdésként kell kezelni. Pontosabban fogalmazva a *szórvány* jelentéstartalma világossá válik, amennyiben sikerül listázni minden olyan etnikai, földrajzi, demográfiai, nyelvi, kulturális kritériumot, amelynek alapján egy közösséget szórványnak minősíthetünk. Ehhez nincs szükség másra, mint hogy számba vegyük azokat a közösségeket, melyekkel kapcsolatban előzetesen vagy előítéletszerű hagyomány formájában él a gyanú, hogy *szórványok*. Az empirikus – amennyiben a társadalomtudományi gyakorlat kánonjához igazodva tapasztalati tényekre alapozott –, induktív – vagyis az egyes tényekből általánosan következtető – és racionális – az adott *szórvány* csoport státusát ok-okozati összefüggésként megragadó – szemlélet azonban a várt, remélt tisztázó eredmények helyett újabb bizonytalanságokat szül. Kiderül, hogy az összefoglaló értelemben használt *szórvány* státusfogalomként több szempontból sem töltheti be tudományos funkcióját. De miért is nem?

Mert az empirikus, induktív és racionális szemlélet olyan részmeghatározásokat eredményez, melyeket partikuláris jelentésrétegei szétfeszítenek, vagyis lehetetlenné teszik a *szórvány* fogalmának általános definícióját. Pontosabban fogalmazva a szándék, hogy a *szórvány* eseti típusainak jellemzése megalapozhat egy általános szórványfogalmat, hiú ábrándnak tűnik. A legtöbb, ami ily módon elérhető, hogy a *szórvány* fogalmához rendelhető modális típusokról átfogó listát készítünk. Vetési a tanulmányában megnevezett partikuláris szórványtípusokat úgynevezett integrációs-asszimilációs skálán rendezi el. Ezek szerint megkülönbözteti a „történelmileg elrománosodott, magyar eredettudat nélküli románság, magyar eredettudatú román, első nemzedékes beolvadt, etnikumváltó nyelvcsérés magyarság, halmozottan hátrányos helyzetű etnikum, veszélyeztetett népségszerű etnikum, távlatilag veszélyeztetett etnikum, etnikai és nyelvszigetek” típusait.³²

³² Vetési 2000.

A fenti szórványtípusok meglehetősen eklektikus képletet alkotnak. Az első három kategória az etnikai asszimiláció három fokozatát diakronikus, azaz a történeti fejlődésfolyamat keresztmetszetében mutatja be. Az első kategória a *történelmileg elrománosodott, magyar eredettudat nélküli románság*, vagyis magyarul az erdélyi románság egy része, akikkel kapcsolatban joggal vethető fel a kérdés, hogy miként részei a *szórványnak*, hisz a szórvány szinkronikus és leíró kategória. Legfeljebb egykor volt *szórványnak* tekinthető, amely az integrációs-asszimilációs folyamat következtében legfeljebb asszimilációtörténeti kategória. Ugyanez érvényes a *magyar eredettudatú román* és az *első nemzedékes beolvadt* kategóriákra is, amelyek *de facto* nem a szórványhoz tartozó társadalmi csoportokat jelölnek.³³

A tényleges *szórványt* – szinkronikus szempontot – az asszimiláció depravációs olvasatának retorikai keretei között kimunkált négy kategória nevezi meg. Az *etnikumváltó nyelvcserés magyarság* igen homályos kategória. A nyelv-váltás ugyanis nem jár szükségszerűen együtt az etnikai identitás cseréjével – bár ez is lehetséges –, hisz például az ír társadalom 97%-a anyanyelvként beszéli az angolt öt-hat generáció óta, de azért ettől az írek még nem angolok. Egy magyar vajon miért tekinthető szigorú értelemben románnak, ha nem tud magyarul, csak románul? Ugyancsak értelmezhetetlen a *halmozottan hátrányos helyzetű etnikum, veszélyeztetett népességű etnikum, távlatilag veszélyeztetett etnikum* leíró „szókapcsolatok” is társadalomtudományi kategóriaként. Mit jelent például a „halmozottan hátrányos helyzet”? Azt, hogy olyan településeken, ahol a lakosság nagy többsége nyelvi identitásából következően intézményeiben, mindennapi nyelvhasználatában még a kisebbségi nyelv ismerete mellett is inkább a többségi nyelvet használja? Ha igen, akkor ezt egyszerűen természetes folyamatként kell kezelni! Amennyiben a „hátrányos helyzet” vagy a „veszélyeztetettség” azt jelenti, hogy a kisebbségnek szándéka ellenére nincs lehetősége nyelvével és nyelvében élni, akkor viszont politikai kérdéssel állunk szemben, melynek kezelése nem társadalomtudományi feladat. A nyilvánvaló probléma, hogy a *szórvány* ebben az összefüggésben társadalompolitikai kategória, melynek nincsen tudományos értelemben megragadható denotátuma.

Lényegében ugyanez a helyzet a romániai magyar szórvány kialakulása és a népességelhelyezkedési típusai szerint az alábbi fontosabb kategóriákba sorolt, Vetési László által megadott beosztással: *kisugárással szétszóródott magyarság, rendkívül kis töredéket alkotó „foszlánymagyarság” (Nits Árpád kifejezése), történelmi maradék, telepes diaszpóra, rátelepítéssel diaszpóra, tanyai szórvány, kisvárosi, nagyvárosi szórvány, szigetfalvak, etnikai és nyelvszigetek.*³⁴

³³ Egyébként a *magyar eredettudatú román* és az *első nemzedékes beolvadt* nem alkotnak logikai sorozatot, hisz ha asszimilációs fejlődési skáláról van szó, akkor ebből az következne, hogy az első nemzedékes beolvadt szükségszerűen magyar eredettudatú, azonban a beolvadás következtében éppen az eredet indifferens, latens és többnyire reflektálatlan. Az asszimiláns etnikai identitása nem az eredettel hozható kapcsolatba, hanem a megszerzett társadalmi és egzisztenciális státussal.

³⁴ Vetési 2000.

A fenti kategóriát inkompatibilitása szembeeső. A *kisugárással szétszórt magyarországi* fogalma, vagyis a klasszikus *diaszpóra* migráció következménye, vagyis jelölheti például a petrozsényi székely származású magyar munkások kolóniákat, a moldvai csángók jó részét vagy a bukaresti magyar kolóniát. A *foszlánymagyarországi* numerikus kategória, arra utal, hogy a *szórvány* nagyon kis lélekszámú. Ezek szerint a fogalom jelölheti a naszói (történelmi), a konstáncai (migráns, kényszerkotelepített) vagy a Bukarestbe önként jobb körülmények közé migráló magyar *szórványt*.

Úgy tűnik, hogy a fenti kategóriák önmagukban is annyira heterogén jelentésűek, hogy az általuk jelölt társadalmi csoportokkal kapcsolatban kérdés, hogy létezik-e olyan metaperspektíva, ahonnan a *szórvány* fogalmának jelentéstartományán belül egységes szemlélet részévé tehető. A pozitív válasz esélye igen kétségesnek tűnik. A *szórvány* fogalma nem képes megfelelni a tudományos igényű absztrakció elvárásainak. Gyűjtőkategória, amely az alkalmazás szintjén túlterhelte válik, egymást kizáró jelentésrétegei lehetetlenné teszik, hogy egységes szemléleti horizont keretei között kezeljük. Ebben az összefüggésben az etnikai *szórvány* fogalma általános definíciója szerint az etnikai kisebbség szinonimája. A jelentéssűrités a *szórvány* lényegét, a megjelölt csoportok közötti partikuláris különbséget leplezi el. A *szórvány* asszimilációelméleti értelemben ez a különbség maga.

Ezt a megállapítást nemcsak a magyar társadalomtudomány három önkényesen kiemelt, jelentős, szórványkutatással foglalkozó szakembere által alkalmazott *szórvány* koncepció vázlatos bemutatása támaszthatja alá, hanem a fogalom nemzetközi viszonylatban az etimológiai jelentéshez szigorúan alkalmazkodó gyakorlata is.

A *szórvány* asszimilációjának elméleti alapkérdései szervesen illeszkednek az általános asszimilációelmélet lehetőségfeltételei iránti módszeres tudományos törekvésbe. Megfordítva, az alkalmazott asszimilációelmélet fogalomkészletének kidolgozása nem kerülheti el a *szórvány* fogalmának újraértelmezését. Ha csak a Kárpát-medencében található szórvány típusait számba vesszük, már akkor is láthatjuk, hogy az adekvát elmélet tervezetének számtalan történelmi-genealógiai, szociálpszichológiai vagy társadalomfilozófiai kérdéssel kell megbirkóznia. Mintha az asszimiláció fogalmával jelölt komplex szociokulturális változási folyamatok eleve ellenállnának a kísérletnek, amely igyekszik egyértelmű nyelvi-fogalmi feltételeket kimunkálni a probléma kezelésére. Mintha maga a nyelv elbizonytalanodásának ténye a kutatói szándék társadalomtudományi attitűdjét helyezné érvényen kívül. Amennyiben a *szórvány* asszimilációjának kérdését az alkalmazott asszimilációelmélet elidegeníthetetlen részeként kezeljük, a téma módszeres kifejtését az elemzési fogalmak tisztázásával kell kezdeni.

A *szórvány* asszimilációjának kérdése elválaszthatatlan a fogalom etimológiai jelentésétől, amely szigorú kapcsolatban van a *szórvány* társadalomtudományi jelentéstartalmával. A *szórvány* a görög *διασπορά* kifejezés magyar nyelvű megfelelője. Ahogy a görögben használatos forma *διασπορείω* – szét-szór igéből származtatható, ugyanúgy a magyarban a *szórvány* a *szór* igéből

eredeztethető képződmény. A kifejezés eredetileg a zsidóság szétszóródásának folyamatát jelölte, és a Palesztinán kívül élő zsidó közösségek megnevezésére szolgált. A kivándorló csoportok jellemzője volt, hogy vallási, nyelvi, kulturális szokásaikat megőrizték, és ezzel együtt bizonyos mértékig alkalmazkodtak a helyi környezethez. Ezek szerint etimológiai értelemben a diaszpóra migrációs jelenség és mindig vándorlás következménye. Jól értelmezhető mindez például az erdélyi szász diaszpóra esetén, amely identitását az anyaországhoz tartozás meghatározó élményében évszázadokon keresztül őrizte, és ami azt eredményezte, hogy az 1944-ben a visszavonuló német csapatokkal távozó szászok és a Ceaușescu időszakban pénzért kivásárolt német nyelvű lakosság számára Erdély elhagyása végeredményben hazatérés volt.

Összefoglalás

A nemzetközi diaszpórakutatás történeti alapösszefüggéseinek és recens tendenciáinak rövid összegzése, valamint a téma hazai tudománytörténetének vázlatos ismertetése a közép-európai társadalomkutatói a – témával foglalkozó – perspektíva újragondolására készítet bennünket.

Nyilvánvaló, hogy a diaszpórakutatás komplex, az általános asszimilációelmélet kérdésétől elválaszthatatlan feladat. Ugyanakkor az is világos, hogy az asszimiláció kérdése messze túlmutat az általunk a közgondolkodásban és a társadalomtudományi gyakorlatban túlpreferált nemzeti-etnikai olvasat lehetőségein. Az ugyanis nem szorul bizonyításra, hogy az asszimiláció kérdéséhez általában a téma tudományos tárgyalását célul tűző első kezdeményezésektől egészen napjainkig a modern nemzetállam kialakulásának problematikája, az etnicitás kérdése mint elsődleges értelmezési pozíció társul. Az asszimiláció depravációs olvasata – mely szerint az asszimiláció a legkevésbé vágyott és mindig romlást eredményező folyamat – előítéletes és hamis beállítódás. Egyrészt azért, mert elleplezi a minden asszimilációs esemény lényegét jelentő egzisztenciális összefüggéseket, valójában felszínes és a jelenség alapvető strukturális vonásait az értelmezés számára hozzáférhetetlenné tevő perspektíva. Másrészt kihasználatlanul hagyja az asszimiláció fogalmának jelentéstelítettségét – paralel történeti, kulturális, filológiai, filozófiai, antropológiai konnotációit –, azt a sokszínű, komplex és rendkívül árnyalt összefüggésrendszert, melynek megértése nagy segítségünkre lehet jelenünk szociokulturális változási mechanizmusainak tisztázásában.

Egy lehetséges átfogó közép-európai diaszpóraprojekt elméleti propozícióinak kimunkálása egyaránt meríthet az amerikai és a kurrens nemzetközi tapasztalatokból. Kiemelkedő feladat éppen ezért a téma kutatástörténetének és kortárs tendenciáinak beható tanulmányozása és hozzáférhetővé tétele a hazai szakmai fórumok számára.

Irodalom

- Akenson, Donald 1982. Ontario: Whatever Happened to the Irish? In Akenson, D. (ed.): *Canadian Papers in Rural History*. Vol. III. Gananoque, Langdale Press, 204–256.
- Baltzell, E. Digby 1964. *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*. New York, Vintage Books.
- Bélteky Kálmán 1910. *A magyar szórványság*. Nagyvárad, Szent László Nyomda.
- Berry, Peter 1975. Literacy and the Question of Creole. In Rubin, V. – P. Shaedel (eds.): *The Haitian Potential: Research and Resources of Haiti*. New York, Teachers College Press, 83–113.
- Buchanan, Susan Huelsebusch 1979. Language and Identity: Haitians in New York City. *International Migration Review*, 13, 298–313.
- Crapanzano, Vincent 1986. *Waiting*, New York, Vintage Books.
- Crispino, James 1979. *The Assimilation of Ethnic Groups: The Italian Case*. New York, Center for Migration Studies.
- Efran, E. 1954. French and Creole Patois in Haiti. *Caribbean Quarterly*, 3, 199–213.
- Gans, Herbert J. 1979. Symbolic Ethnicity: the Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2, 1–20.
- Glaser, Nathan 1972. *American Judaism*. Chicago, Chicago University Press.
- Green, Colin (ed.) 1974. *Divided Society. The Ethnic Experience in America*. New York, Basic Books, 187–195.
- Handlin, Oscar 1959. *Boston Immigrants 1790–1865: A Study in Acculturation*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Harris, Marvin 1968. *The Rise of Anthropological Theory*. New York, Columbia University Press.
- Herskovitz, Melville 1971. *Life in a Haitian Valley*. New York, Doubleday and Company.
- Nicolson, Murray W. 1974. The Irish Experience in Ontario: Rural or Urban. In Green, Colin (ed.): *Divided Society. The Ethnic Experience in America*. New York, Basic Books, 187–195.
- Novak, Michael 1971. *The Rise of the Unmeltable Ethnics*. New York, Macmillan.
- Park, Robert E. 1930. „Assimilation”. *Encyclopedia of Social Sciences*. New York, Macmillan, vol. 2, 282.
- Park, Robert E. – Burgess, E. 1968. *Introduction to the Science of Sociology*. Student edition abridged by M. Janowitz. Chicago, Chicago University Press.
- Simmel, Georg 2001. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Novissima Kiadó.
- Tacitus 1980. *Germánia*. In *Összes művei, I–II*. Budapest, Európa Kiadó.
- Yancey, William 1976. Emergent Ethnicity: A Review and Reformulation. *American Sociological Review*, 41, 6, 391–403.
- Venczel József 1993. Művelődéspolitikai vázlat. In Venczel József: *A falumunka útján. Székelyudvarhely–Budapest*, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 149–173.
- Vetési László 2000. Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség*, 6, 3 (21). <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0002/m000222.html>
- Warner, W. Lloyd 1953. *American Life, Dream and Reality*. Chicago, University of Chicago Press.